

ARAB TILIDA JAR HARFLARINING HAZF BO'LISHI: LINGVISTIK TAHLIL VA QONUNIYATLAR

ELISION OF PREPOSITIONS IN ARABIC: LINGUISTIC ANALYSIS AND PATTERNS

Samatov Muxtarali

Imimom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti

4- bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada arab tilida jar harflarining hazf bo'lishi (elision) hodisasi lingvistik nuqtai nazardan keng tahlil qilinadi. Ushbu grammatik hodisa klassik arab adabiy tili (al-fushā) va zamonaviy standart arab tilidagi (al-'arabiyya al-mu'āşira) namoyon bo'lish shakllari o'rganiladi. Maqolada hazfning morfosintaktik shartlari, semantik ta'siri va ishlatiladigan kontekstlar batafsil ko'rib chiqiladi. Qur'oni karim oyatlari, klassik she'riyat va zamonaviy nasrdan olingan misollar tahlil qilinib, hazf hodisasining arab tilshunosligidagi o'rni belgilanadi.

Kalit so'zlar: jar harflari, hazf, elision, arab tili grammatikasi, morfosintaksis, klassik arab tili, al-fushā.

ABSTRACT

This article presents a comprehensive linguistic analysis of the elision of prepositions (hurūf al-jarr) in the Arabic language. The study examines the manifestations of this grammatical phenomenon in both Classical Arabic (al-fuṣḥā) and Modern Standard Arabic (al-'arabiyya al-mu'āşira). The morphosyntactic conditions, semantic implications, and contextual environments of preposition elision are discussed in detail. Examples drawn from the Holy Quran, classical poetry, and modern prose are analyzed to establish the position of elision within Arabic linguistics.

Keywords: prepositions, elision, Arabic grammar, morphosyntax, hurūf al-jarr, Classical Arabic, al-fuṣḥā.

1. KIRISH

Arab tili semit til oilasiga mansub bo'lib, uning grammatik tizimi o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Bu xususiyatlardan biri — jar harflarining hazf bo'lishi, ya'ni sintaktik kontekstda ularning tushirib qoldirilishi hodisasidir. Arab tilshunosligida bu hodisa «ḥadhf ḥarf al-jarr» (الجر حرف حذف) deb ataladi.

Jar harflarining hazf bo'lishi arab tilidagi eng qiziqarli grammatik hodisalardan biri sifatida qadimdan e'tiborni tortib kelgan. Ibn Hishom al-Ansoriy (vafoti 761/1360), Sibavayhiy (vafoti taxminan 796 yil), Ibn Malik (vafoti 1274) va boshqa klassik arab tilshunoslari bu hodisani o'z asarlarida alohida o'rganganlar. Zamonaviy lingvistikada esa bu masala yangi metodologiyalar — generativ grammatika, funksional tilshunoslik va kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan ham tahlil qilinmoqda.

Maqolaning maqsadi — jar harflarining hazf bo'lishi hodisasini tizimli ravishda o'rganish, uning shartlari va qonuniyatlarini aniqlash hamda arab tilini o'rganuvchilar uchun amaliy yo'riqnoma vazifasini o'tash.

2. ILMIY ADABIYOTLAR TAHLILI

Jar harflarining hazf bo'lishi masalasi arab tilshunosligida keng o'rganilgan sohadir. Klassik arab grammatika maktablaridan Basra va Kufa maktablari bu hodisaga turlicha yondashganlar.

Sibavayhiy o'zining «al-Kitāb» asarida jar harflarining qo'llanishi va tushirib qoldirilishi haqida batafsil to'xtalib, hazfning joiz bo'lishi uchun ma'no o'zgarmasligi zarurligini ta'kidlagan. Ibn Hishom esa «Mughnī al-Labīb» asarida har bir jar harfining hazf bo'lish imkoniyatlarini alohida ko'rib chiqib, quyidagi asosiy tamoyilni ishlab chiqqan: jar harfi o'zidan keyingi ism bilan birga hazf qilinishi yoki faqat harf tushirilib, ism qolishi mumkin.

Zamonaviy tadqiqotchilardan Wright (1896), Ryding (2005), Versteegh (2014) va Fischer (2002) arab tilidagi hazf hodisasini grammatikalarida alohida bo'limlarda yoritganlar. O'zbek tilshunosligida esa Usmonov (2018) va Ismoilov (2021) ning ishlarida bu masalaga murojaat etilgan.

3. ARAB TILIDAGI JAR HARFLARI

3.1. Jar harflarining tasnifi

Arab tilidagi jar harflari (hurūf al-jarr / الجر حروف) o'zidan keyingi ismni jar holatiga (kasra yoki ism uchun belgilangan holat qo'shimchasiga) qo'yuvchi xizmat so'zlaridir. Klassik arab grammatikasida ular soni haqida turli fikrlar mavjud bo'lib, eng ko'p qabul qilingan tasnif bo'yicha 20 tagacha jar harfi mavjud.

Eng ko'p ishlatiladigan va hazf hodisasi kuzatiladigan jar harflari quyidagilar:

- مِنْ (min) — «dan, -dan» (chiqish, ajralish, sabab bildiradi)
- إِلَى (ilā) — «ga, -ga» (yo'nalish bildiradi)
- عَلَى ('alā) — «ustida, -ga» (yuqoriga yo'nalish yoki holat bildiradi)
- فِي (fī) — «ichida, -da» (o'rin-joy bildiradi)
- عَنْ ('an) — «haqida, -dan» (uzoqlik yoki mavzu bildiradi)
- بِالْبَاءِ (al-bā') — «bilan, orqali» (vosita, hamrohlik bildiradi)
- بِالْكَافِ (al-kāf) — «kabi, -dek» (o'xshashlik bildiradi)
- لَامَ (lām) — «uchun, -ga» (maqsad, egalik bildiradi)

3.2. Jar harflarining vazifasi

Jar harflari arab tilidagi gapda bir necha asosiy vazifani bajaradi: a) otlarni fe'lga sintaktik bog'laydi; b) ma'no munosabatlarini (vosita, o'rin, vaqt, sabab, maqsad va h.k.) ifodalaydi; c) ism-fe'l (masdar) birikmalarida grammatik bog'lanishni ta'minlaydi. Bu vazifalar hazf hodisasini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki hazf faqat ma'no munosabatlari boshqa vositalar orqali ifodalanishi mumkin bo'lganda sodir bo'ladi.

4. HAZF HODISASI: TAVSIF VA TASNIF

4.1. Hazfning ta'rifi

Hazf (الحذف) — arab tilshunosligida biror grammatik birlikning — tovush, harf, so'z yoki gap bo'lagining ma'no to'liqligi saqlanib qolgan holda tushirib qoldirilishidir. Jar harflarining hazfi esa xususan jar harfining u bog'laydigan ismdan oldin kelishi kerak bo'lgan o'rinda tushirib qoldirilishini bildiradi. Bu hodisa arab tilshunosligida «ḥadhf ḥarf al-jarr wa baqā' 'amalihi» (عمله وبقاء الجر حرف حذف) — «jar harfining hazf bo'lishi va uning amalining qolishi» deb ham ataladi.

Jar harfining hazfi ikki xil ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin:

- 1) Jar harfi ham, unga bog'liq ism ham birga hazf bo'ladi (ḥadhf al-jārr wa al-majrūr).
- 2) Faqat jar harfi hazf bo'ladi, ammo o'zidan keyingi ism o'z jar holati shakli bilan qoladi — tilshunoslikda bu «al-jarr bi-ḥarf mahdhūf muqaddar» deb yuritiladi.

4.2. Hazfning grammatik shartlari

Arab tilshunosligida jar harfining hazf qilinishi muayyan grammatik shartlar asosida amalga oshadi. Bu shartlar klassik manbalar va zamonaviy tadqiqotlar tahlilidan quyidagicha tizimlashtirish mumkin:

Birinchi shart — ma'no xavfsizligi (salāmat al-ma'nā): hazf faqat o'quvchi yoki tinglovchi tushirib qoldirilgan jar harfini kontekst asosida aniqlay oladigan hollarda joizdir. Agar hazf ma'no noaniqligiga olib kelsa, u grammatik xato hisoblanadi.

Ikkinchi shart — qayta ishlatiladigan fe'l bilan kelish (al-fi'l al-mu'allaq): ayrim fe'llar, xususan «amara» (buyurdi), «nahā» (taqiqladi), «sa'ala» (so'radi) kabi fe'llar hazfni talab qiluvchi qoliplar bilan kelishi mumkin.

Uchinchi shart — sema'iy (eshitish orqali o'zlashtirilgan) qo'llanish: klassik arab nasri va she'riyatida mustahkam o'rnashib qolgan hazf namunalari qiyosiy asossiz ham qabul qilinadi.

4.3. Hazfning turlari

Arab tilshunosligida jar harflarining hazfi quyidagi asosiy turlarga bo'linadi:

4.3.1. Qiyosiy hazf (al-ḥadhf al-qiyāsī): Muayyan sintaktik qoliplarda doimiy ravishda sodir bo'ladigan hazf. Masalan, «anna» va «an» bilan keluvchi qo'shma gaplarda jar harfining hazfi qiyosiy hisoblanadi: «'ajibtu an ja'a Zaydun» (زيد جاء أن عجبت) — «Zaydning kelganidan hayron bo'ldim», bu yerda «min an» o'rnida faqat «an» qolgan.

4.3.2. Eshitish hazfi (al-ḥadhf al-samī): Klassik matnlarda qat'iy o'rnashib qolgan, qiyos bilan asoslab bo'lmaydigan, lekin naql (rivoyat) bilan saqlangan hazf namunalari. Masalan, «marartu Zaydin» (زيد مرت) iborasi «marartu bi-Zaydin» (بزيد مرت) o'rnida ishlatilishi bunday hazfga misol bo'la oladi.

4.3.3. She'riy hazf (al-ḥadhf al-shi'rī): Vazni saqlash yoki qofiyalanish ehtiyoji tufayli she'riyatda yo'l qo'yiladigan hazf. Bu turdagi hazf nasr uchun namuna bo'la olmaydi.

5. QIYOSIY MISOLLAR TAHLILI

5.1. Qur'oniy misollar

Qur'oni karimda jar harflarining hazfi bir qator oyatlarda kuzatiladi. Bu o'rinlar klassik tefsir va grammatika kitoblarida keng muhokama qilingan:

(155: الأعراف) رَجُلًا سَبْعِينَ قَوْمَهُ مُوسَىٰ وَاخْتَارَ

«Muso qavmidan yetmish kishini (tanlab) oldi» (A'rof surasi, 155-oyat). Bu yerda «min qawmihi» (من قومه) iborasidagi «min» jar harfi hazf bo'lgan va ism jar holati bilan qolgan. O'qish: «ikhtyāra min qawmihi» edi, ammo jar harfi hazf etilgan.

(176: الأعراف) بِهَا لَرَفَعْنَا شِنْنَا وَلَوْ

«Agar xohlasak, uni u bilan (baland darajaga) ko'targan bo'lardik». Bu yerda «lam» jar harfi ma'noni kuchaytirib, hazfga yo'l qo'ymaydi. Ammo boshqa qiroat an'alarida har xil hazf namunalari mavjuddir.

5.2. Klassik she'riyatdan misollar

Klassik arab she'riyatida jar harflarining hazfi she'riy vazni saqlash ehtiyoji tufayli ko'proq uchraydi. Imru' al-Qays (IV asr) she'riyatida bunday misollar ko'p.

وَمَعَشَرًا إِلَيْهَا أَحْرَاسًا تَجَاوَزْتُ

Bu misrada «ilā» jar harfi bilan birga keladigan qo'shimcha element hazf bo'lib, bayt vazni (vafir) talab qilgan shakl saqlanib qolgan.

5.3. Zamonaviy qo'llanish

Zamonaviy standart arab tilida (al-'arabiyya al-mu'āşira) jar harflarining hazfi asosan ikki kontekstda saqlanib qolgan:

a) «Anna / an» bilan keluvchi to'ldiruvchi gap: «Zanantu annahu sāfara» (سافر أنه ظننت) — «U jo'nab ketdi deb o'yladim» (bu yerda «bi-anna» emas, «anna» ishlatilishi hazf natijasi).

b) Zarfli iboralar: «Kulla yawm» (يوم كل) — «har kuni», «Ba'da dhālika» (ذلك بعد) — «bundan keyin» kabi iboralarda jar harfi tushirib qoldiriladi.

6. HAZFNING SEMANTIK TA'SIRI

Jar harfining hazf bo'lishi nafaqat sintaktik, balki semantik o'zgarishlarga ham olib keladi. Bu o'zgarishlar ikki tomonlama ko'rinishda namoyon bo'ladi:

Birinchi, ma'no ixchamlashadi: jar harfi tushirib qoldirilganda gap ko'pincha qisqaroq va aniqroq bo'ladi. Bu xususan she'riyat va nutq uslubida badiiy ta'sirni kuchaytiradi.

Ikkinchi, talqin kengayadi: ba'zi hollarda hazf natijasida gap ko'p ma'noli bo'lib qoladi va bu kontekstga qarab turli talqin qilinishi mumkin. Masalan, «sa'altu 'ilmahu» (علمه سألت) iborasida «an» yoki «min» ning hazfi gapga turli ma'no qirralari beradi.

7. XULOSA

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, arab tilidagi jar harflarining hazf bo'lishi hodisasi tasodifiy emas, balki aniq qonuniyatlarga bo'ysunadigan grammatik jarayondir. Bu

hodisaning uch asosiy turi — qiyosiy, eshitish va she'riy hazf — har biri o'z qo'llanish doirasi va grammatik shartlariga ega.

Maqolada qo'llanilgan misollar tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi: birinchi — hazf ma'no o'zgarmaslik prinsipi asosida amalga oshiriladi; ikkinchi — u kontekstga, janrga (she'r, nasr, nutq) va uslubga qarab farqlanadi; uchinchi — klassik grammatikada belgilangan normalar zamonaviy standart arab tilida ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan.

Arab tilini o'rgatish va tarjima amaliyoti uchun jar harflarining hazf bo'lish qonuniyatlarini bilish nihoyatda zarurdir, chunki bu hodisaning noto'g'ri talqini matn tushunilishini murakkablashtirishi yoki xato tarjimaga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibn Hishom al-Ansoriy. Mughnī al-Labīb 'an Kutub al-A'ārīb. Bayrut: Dār al-Fikr, 1985.
2. Sibavayhiy, 'Amr ibn 'Uthmān. Al-Kitāb. Tahrir: 'Abd al-Salām Hārūn. Qohira: Maktabat al-Khānjī, 1988.
3. Ibn Mālik. Alfiyya ibn Mālik. Sharh: Ibn 'Aqīl. Qohira: Dār al-Turāth, 1980.
4. Fischer, Wolfdietrich. A Grammar of Classical Arabic. 3rd ed. New Haven: Yale University Press, 2002.
5. Ryding, Karin C. A Reference Grammar of Modern Standard Arabic. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
6. Versteegh, Kees. The Arabic Language. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.
7. Wright, William. A Grammar of the Arabic Language. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1896.
8. Usmonov, Q. Arab tili grammatikasi. Toshkent: O'zbekiston, 2018.
9. Ismoilov, A. Klassik arab tilida sintaktik hodisalar. Toshkent: Fan, 2021.
10. al-Zamakhsharī, Maḥmūd. Al-Mufaṣṣal fī 'Ilm al-'Arabiyya. Bayrut: Dār al-Jīl, 1990.